

Komunikace beze slov – společná vlastnost zvířat a člověka

Zdeněk Klein

Je nesporné, že na přenosu zpráv se u člověka podílí v rozhodující míře jedinečná druhově specifická vlastnost, totiž artikulovaná řeč. Z každodenního styku s okolím však víme, že v míře větší, než se obvykle soudí, se na přenosu informací podílí také soubor jevů, který označujeme jako komunikaci neverbální, tj. bez použití lidské řeči. Nabízí se v této souvislosti řada zajímavých otázek: Z jakých komponent se neverbální komunikace skládá? Odehrává-li se vzájemná komunikace u zvířat beze slov, je možné, že i v lidské neverbální komunikaci jsou nějaké „pozůstatky“ po našich živočišných předchůdcích? Je-li tomu tak, bylo by možno tímto způsobem komunikovat se zvířaty? (Tzv. komunikace mezidruhová – interspecifická.) Jaké má neverbální komunikace obecné vlastnosti? Nemohli bychom se o mechanismu některých poruch, tak častých v mezilidské komunikaci, poučit u našich fylogenetických předchůdců? Pokusme se alespoň na některé z těchto otázek odpovědět.

Slovo komunikace je latinského původu (communis – společný) a v daném případě znamená jev, při kterém odesílatel (zdroj, informující) sdílí společně určitou informaci (zprávu) s adresátem (přijímající, informovaný). Zprávy se předávají nejrozličnějšími způsoby, hovoříme o informačních kanálech. Důležité je, aby zpráva byla v konkrétní situaci podstatná, dostatečná (relevantnost), aby byla přesná, spolehlivá (pravdivost) a aby byla předána rychle, včas (aktuálnost).

Třeba také zdůraznit, že vzájemná komunikace mezi příslušníky téhož druhu (tzv. komunikace vnitrodruhová – intraspecifická) je základní podmínkou (condicio sine qua non) jejich sociálního chování (angl. behavior, rus. povedenije) a je de facto jakýmsi evolučním „motorem“ daného biologického druhu. Etologie se fenoménu chování i u člověka věnuje zcela programově a vychází přitom ze skutečnosti, že aktuální chování organismu je vždy výsledkem působení dvou faktorů. Předně je to druh a intenzita vnitřního motivačního stavu (též: vyladění organismu), ve kterém se jedinec nachází. Celkový počet takových striktně ohraničených stavů není přesně znám, ale předpokládá se jejich hierarchické uspořádání. Znamená to např., že sebezáchovný útek před predátorem stojí v pomyslné hierarchii výše než dokončení některé aktivity z komfortního (sebepečovatelského) chování. Druhým faktorem podmiňujícím aktuální chování je charakter (tj. druh a kompletnost) vnějšího podnětu.

Originálním příspěvkem k teorii komunikačního chování je myšlenka, že jednotlivé motivační stavy mají svou zvláštní vnitřní strukturu, že jsou složeny z dílčích motivačních stavů, přičemž každý z nich má svou vlastní (specifickou) reaktivnost (Madlafousek, J. a kol. 1981). Středění, sled těchto dílčích motivačních stavů není nahodilý, ale úzce souvisí s vnějšími stimu-

laci organismu. Jsou-li tedy dva jedinci současně v témže dílčím motivačním stavu, záleží na jejich interakci, v níž chování jednoho je podnětem pro chování druhého (a naopak), jakým způsobem se bude další komunikace rozvíjet. Víme, jak vzájemná komunikace „vázne“, je-li jeden z účastníků interakce (např. muž) v jiném dílčím motivačním stavu než druhý (např. žena) a nejsou-li oboustranně prezentovány právě takové behaviorální podněty, které by přechod k dalšímu dílčímu motivačnímu stavu umožnily.

Pokud jde o tyto dva „zdroje“ chování, ještě dvě důležité okolnosti. Předně skutečnost, že mezi nimi platí zvláštní vztah komplementarity, nejenže musí být přítomny oba současně (za výjimečných podmínek se určité chování realizuje i bez přiměřeného podnětu), ale platí, že stejného vnějšího chování lze dosáhnout jednou při nízké hladině vyladění silnějším, kompletnějším podnětem, a podruhé při vysokém stupni vyladění postačí slabší, méně kompletní stimul, aby behaviorální reakce proběhla. Jakoby se „dávkovalo“ (kvantifikovalo) z obou zdrojů současně, ale navíc, jako kdyby se potřebný „energetický potenciál“ k určitému chování dal „doplň“ tu z jednoho, tu z druhého. Mechanismus je každému z nás znám a říkáme mu princip dvojí kvantifikace.

Další skutečností, kterou zde třeba zdůraznit, je jev, kdy některé úseky chování, patrně ty, kde to bylo evolučně výhodnější, jsou spouštěny zcela specifickými podněty, na které organismy reagují automaticky, „bez velkého přemýšlení“, a dokonce aniž by se musely této reakci, resp. účinnosti právě tohoto podnětu učit. Etologové hovoří o vrozeném spouštěcím mechanismu, nebo také o vrozených klíčových podnětech (Tinbergen, N. 1951).

Ve fylogenezi se ukázalo, že kupř. tak zásadní věc, jakou je reprodukce, nemůže být ponechána náhodě, tj. individuál-

nímu učení každým jedincem v průběhu jeho ontogeneze. Obrys postavy, stavba těla, uložení podkožního tuku, pilosita, hlas – to čemu říkáme druhotné (sekundární) znaky pohlavního dimorfismu, je příkladem takového vrozeného spouštěcího schématu. Domyslíme-li to, lze potom pohlížet na homosexualitu jako na stav, kde příslušné reakce (z okruhu sexuálního chování) jsou spouštěny jiným, stejně pevným podnětovým schématem. Léčba takových osob „přeúčováním“ je ve své neúčinnosti shodná s úsilím donutit normálního jedince, aby reagoval na nesprávné podnětové schéma.

Jiným takovým fixním (vrozeným) podnětem je tzv. dětské schéma (viz obr. 1). Dospělí jedinci reagují na tento podnět – tj. mládě, dítě s velkou hlavou, klebnutou mozkovnou, velkýma očima, baculatými končetinami – tzv. ochranným chováním. Je to opět výsledek evoluční výhodnosti takového chování ve fylogenezi druhu. Péče a vstřícnost k mláďatům zvyšuje pravděpodobnost jejich přežití, zabraňuje také příp. agresivnímu jednání vůči nim. Argumentem pro vrozenou účinnost tohoto podnětového schématu je jeho transkulturní rozšíření, spolehlivě funguje i mezi vzdálenými etnickými skupinami (malý černošek vyvolá úsměvy a vstřícnost celého osazenstva i v pražském metru). Funguje dokonce i mezidruhově, vzpomeňte na ostražitou „úctu“, s jakou mjíjíte velkou dogu, a pozorujte chování dětí i dospělých při spatření jakýchkoli štěňat. Mechanismus je natolik pevný, že silnou emoční reakci rozhořčení vyvolá i pouhá zpráva o násilí páchaném na malých dětech. Takových podnětů je patrně více, např. mimická reakce matky na první úsměvy novorozence aj. Mnohé z toho využívá člověk i v oblasti umění (pantomima, balet) a komerce (tvary dětských hraček). Disneyův film Sněhurka a sedm trpaslíků je učebnicovým příkladem účinnosti tohoto podnětového schématu spolehlivě „zabírajícího“ v nejdílnějších kulturách.

Obr. 1 Dětské schéma (podle K. Lorenze, 1943)

Obr. 2 Ukázka ze souboru gest z knihy D. Morrisse: *Gestures, their origins and distributions* (1979)

Pokusme se po širším úvodu charakterizovat jev, který známe pod označením neverbální komunikace. Je to přenos informací mezi jedinci bez použití artikulované řeči a pro první orientaci v této zajímavé problematice je dobré připomenout si několik vlastností tohoto jevu.

● Jde o psychosociální fenomén s důležitou a neoddělitelnou složkou biologické povahy, jako dědictví po našich fylogenetických předchůdcích. Vzájemné srovnávání (komparace) nejen stavby těla, ale také chování mezi živočišnými druhy prokazuje existenci mechanismů, které zachovávají evolučně výhodnější tvary a vzorce chování. Komparativní metoda a důraz na evoluční hledisko jsou ostatně důležité charakteristiky etologie. Užitečnost takového přístupu ke studiu chování dokládá i kniha Ch. Darwina, která vyšla již před 120 (!) lety a kterou máme naštěstí k dispozici i v češtině: Výraz emocí u člověka a u zvířat (Praha 1964), s množstvím faktografického materiálu.

● Fylogeneticky časnější původ neverbální komunikace (do vzniku artikulované řeči byla jediným komunikačním prostředkem) zajímavým způsobem i v této behaviorální oblasti potvrzuje Haeckelův biogenetický zákon a zkrácených úsecích fylogeneze, opakujících se v každé ontogenezi, protože i lidské mládě až do smysluplného porozumění mluvenému slovu (asi 32. týden života) komunikuje se svým okolím neverbálně.

● Neverbální komunikace má svou strukturu a dynamiku, nejde o nahodilý proces. Má svoje pravidla, nabízejí se zde ve srovnání s komunikací verbální stejné termíny: totiž že má svůj „slovník“, „grammatiku“ a také svůj „styl“. Změna jediné komponenty (např. vzdálenost dvou jedinců) vyvolává ihned změnu ostatních komponent (např. směr pohledu).

● Důležitou vlastností neverbální komunikace je její specifická podle pohlaví jedince. Známe primární znaky sexuální dimorfismu (pohlaví chromozomální a gonadální), sekundární znaky (stavba těla, ochlupení aj.), ale pro celkový přístup k mezipohlavním rozdílům je třeba respektovat i znaky terciární, tj. rozdíly v behaviorálních projevech, postojích aj.

● Při posuzování přiměřenosti, resp. nepřiměřenosti komunikačního chování nutno zohlednit nejméně tři různé „úrovně“, přičemž k poruchám může dojít na kterékoli z nich, vzácně na všech třech:

- Chování společné všem příslušníkům druhu – chování druhově specifické, je transkulturně shodné. Viz např. ochranné chování na dětské schéma, některé mimické výrazy různých emocionálních stavů atd.
- Chování determinované odlišným socio-kulturním prostředím – kulturně specifické. Příkladem může být gestikulace rukama. Palec prostrčený skrz druhý a třetí prst (viz obr. 2, gesto č. 12) – signál v Čechách téměř neznámý, spolehlivě dekóduje každý Slovák („figu borovou ti dám“), zatímco v jižní Itálii má jednoznačně sexuální podtext.
- Chování ovlivněné individuální zkušeností jedince (výchovou aj.) – individuálně specifické. Zajímavá je individuální odlišnost ve schopnosti se neverbálně „vyjadřovat“, ale zejména takovým způsobem předanou zprávu přiměřeně interpretovat. Občas se v této oblasti setkáme s nápadnou „slepotou“, hovoříme o tzv. sociální debilítě (nekoreluje s obecnou inteligencí jedince!).

● Nápadnou vlastností neverbální komunikace odlišující ji od komunikace

verbální je její značná transkulturní srozumitelnost, jak o tom svědčí nejen oblíbenost pantomimy a němých filmů, ale i občasný styk s cizincem, kdy i složité sdělení dokážeme při oboustranné neznalosti jazyka tlumočit neverbálně s postačující přesností. Někteří jedinci ovšem i zde selhávají (viz výše).

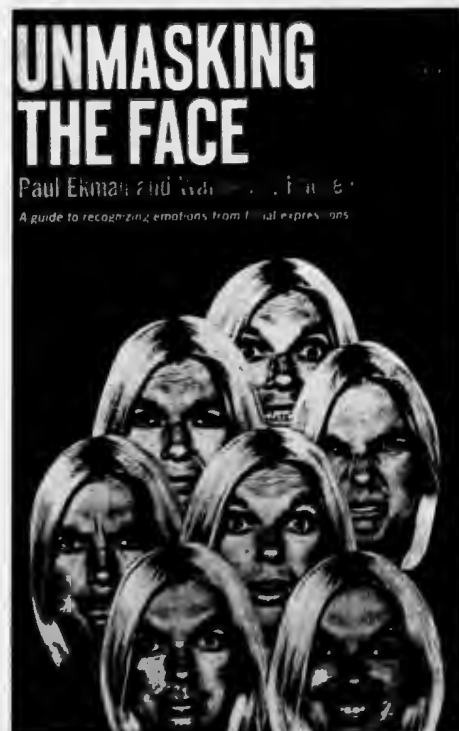
● I v oblasti neverbální komunikace platí princip dvojití kvantifikace. Živě gestikulující skupina obyvatel Sicílie není nutně v manickém stavu a rezervovaný Angličan patrně netrpí depresí. Třeba to mít na paměti zvláště při kontaktech se členy jiných kultur.

● Neverbální komunikace umožňuje také naše dorozumívání se zvířaty; chovatelé psů, koček, koní aj. mají pro to řadu přesvědčivých důkazů. Mělo by nám to připomínat naši sounáležitost s ostatním tvorstvem a přírodou, to, že nejsme vládci ani pány tohoto světa, ale že jsme jeho pouhou součástí. Žel, i tento postřeh někdy tzv. sociálním debilům uniká.

● Na fenoménu lidské neverbální komunikace je pozoruhodná také skutečnost, že jej lze objektivně, tj. kvantifikovaně měřit. Lze k tomu užít kterékoli z dostupných škál: nominální (ano-ne), ordinální (málo – středně – mnoho), intervalovou (sec., min., hod.) i poměrovou (cm, m).

● Neverbální komunikace je systém, v němž jednotlivé komponenty patří ke všem smyslovým soustavám, tj. zahrnují komunikaci optickou, akustickou, olfaktorickou, ale i hmatovou a chuťovou.

Nesmírně rozmanité a zajímavé komunikaci mezi zvířaty, zvláště prostřednictvím optických signálů, věnuje ve své monografii Diváme se na zvířata celou kapitolu I. Heráň (Praha 1982). U člověka bývá uváděno takových nejdůležitějších komponent neverbální komunikace deset (viz např. obr. 2 a 3). Vrátime se k nim v některé z příštích statí.

Obr. 3 Mimické vzorce jsou důležitou složkou neverbální komunikace člověka. (Přebal monografie z roku 1975)